

Rola i miejsce poznańskiej chirurgii ręki w Polsce i na świecie

The role of Poznan hand surgery in Poland and worldwide

Maciej Bochenek¹

ORCID 0000-0003-0338-6482

Michał Harasymczuk¹

ORCID 0000-0002-8787-643X

Leszek Kaczmarek¹

ORCID 0000-0002-2085-9846

Piotr Nowakowski²

Poznań

Streszczenie: Artykuł opisuje przełomowe momenty w historii Kliniki Chirurgii Ręki, a następnie Kliniki Traumatologii, Ortopedii i Chirurgii Ręki Akademii Medycznej (od 2007 r. Uniwersytetu Medycznego) w Poznaniu. Dzięki inicjatywie jej kierowników, chirurgia ręki zaczęła rozwijać się w Polsce najpierw wewnątrz Polskiego Towarzystwa Ortopedycznego i Traumatologicznego, jako jego Sekcja Chirurgii Ręki, później w ramach Polskiego Towarzystwa Chirurgii Ręki. Dla Kliniki charakterystyczne było stałe dążenie do rozwoju naukowego i strukturalnego, poza tym była liderem wprowadzania nowych rozwiązań technologicznych i adaptacji technik operacyjnych celem najlepszego możliwego leczenia kończyny górnej. Działania te, jak i szereg innych, zostały docenione w Polsce i na świecie, poprzez liczne nagrody, wyróżnienia oraz powierzanie poznańskiej Klinice organizacji międzynarodowych wydarzeń naukowych dotyczących chirurgii ręki.

Abstract. The article describes breakthrough moments in the history of the Poznan Department of Traumatology, Orthopedics and Hand Surgery, previously known as the Hand Surgery Department. Thanks to the initiative of its heads, hand surgery began to develop in Poland, first within the Polish Orthopedic Society as its Hand Surgery Division, later as part of the Polish Society of Hand Surgery. The Department was characterized by a constant pursuit of scientific and structural development, moreover, it was a leader in the introduction of new technological solutions and the adaptation of surgical techniques for the best possible treatment of upper extremity. This activity was appreciated and honoured by many awards and entrusting the Poznan Department with the organization of international scientific events concerning hand surgery.

¹ Klinika Traumatologii Ortopedii i Chirurgii Ręki Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu. Kontakt: bochenek.maciej@gmail.com

² Ortopedyczno-Rehabilitacyjny Szpital Kliniczny im. W. Degi w Poznaniu.

Słowa kluczowe: chirurgia ręki w Poznaniu, historia ortopedii

Keywords: hand surgery in Poznan, history of orthopedics

Wraz z biegiem lat obserwowaliśmy stopniowy rozwój wielu gałęzi medycznych. Rozkwit chirurgii i ortopedii z traumatologią, znacznie przyspieszony przez działania wojenne, trwał od początku XX w. Może dziwić zatem, że chirurgia ręki, której anatomia fascynowała już Leonarda da Vinci i inspirowała Michała Anioła, zrodziła się dopiero w jego drugiej połowie. Można to wyjaśniać epidemiologią urazów, tłumaczyć większą zdolnością kompensacji w obrębie kończyn górnych niż dolnych, albo wiązać z uznawaniem urazów rąk za bardziej tolerowalne, gdyż na nich się nie przemieszczamy. Niezależnie od podjętego wyjaśnienia można by rzec, iż trudny temat, jakim jest chirurgia ręki, potrzebował dobrego czasu oraz odpowiednich umysłów by znaleźć właściwe i godne miejsce w historii medycyny.

Początki działania Kliniki wiążą się z rokiem 1970, niemniej leczenie chorych oraz działania na rzecz jej rozwoju w Polsce zainicjowane były zdecydowanie wcześniej. Już w latach sześćdziesiątych w reaktywowanej po II wojnie światowej Klinice Ortopedycznej Akademii Medycznej w Poznaniu, dzięki działaniom prof. Alfonsa Sengera oraz po powrocie ówczesnego adiunkta, Hieronima Strzyżewskiego, ze stażu w Wielkiej Brytanii, na którym miał okazję pracować z luminarzami europejskiej chirurgii ręki, powstały wydzielone łóżka przeznaczone dla chorych cierpiących na schorzenia kończyny górnej, głównie pourazowe³. Wiodącym zagadnieniem były urazy ścięgien, często nierozpoznawane lub nieleczone w innych placówkach. Poznańska Klinika była również jednym z pierwszych ośrodków w Polsce zajmującym się wadami wrodzonymi. W owym czasie proces leczniczy i dobór technik opierał się głównie na doświadczeniu i intuicji lekarzy, gdyż nie było wypracowanych i sprawdzonych metod operacyjnych.

Dzięki uznaniu wagi powyższej problematyki przez prof. Wiktora Dege i prof. A. Sengera, otwartych na rozwój oraz wyrażających pełną aprobatę dla postępów i osiągnięć dr. H. Strzyżewskiego, w kwietniu 1963 r. na zebraniu Polskiego Towarzystwa Traumatologii i Ortopedii położone zostały podwaliny pod inicjatywę wyodrębnienia chirurgii ręki w Polsce. Już dwa lata później, w 1965 r. w Poznaniu zorganizowane zostało spotkanie przedstawicieli Polskiego Towarzystwa Ortopedycznego i Traumatologicznego oraz Towarzystwa Chirurgów Polskich i Chirurgii Plastycznej, tj. dziedzin powiązanych nierozłącznie po dziś dzień z chirurgią ręki, na którym omawiane były sposoby postępowania diagnostyczno-terapeutycznego, jak i cele na przyszłość⁴. Dzięki staraniom ówczesnego dr. Strzy-

³ L. Romanowski, P. Nowakowski, Prof. Hieronim Strzyżewski – pionier polskiej chirurgii ręki, [w:] Materiały z II Konferencji Naukowej „Luminarze poznańskiej medycyny akademickiej”, Poznań 2019.

⁴ W. Manikowski, Historia Poznańskiej Chirurgii Ręki i Klinika Chirurgii Ręki Akademii Medycznej im. K. Marcinkowskiego w Poznaniu 1971-1998, [w:] Księga pamiątkowa w 85-lecie Ortopedii Poznańskiej 1913-1998, Poznań 1998, s. 77-83.

zewskiego 7 czerwca 1966 r. powołana została Sekcja Chirurgii Ręki, a on został jej przewodniczącym⁵.

Od tego czasu wszystkie działania wydawały się mieć jeden cel – utworzenie pierwszej w Polsce Kliniki Chirurgii Ręki, co pod koniec 1970 r. stało się faktem. Można by zatem stwierdzić, iż to Poznań był kolebką chirurgii ręki w Polsce, a ona została powołana dzięki ideom pracowników poznańskiej Kliniki, by następnie mogła kiełkować w innych ważnych ośrodkach, takich jak Gdańsk, dzięki profesorom A. Hlavatemu i A. Oździe, Szczecin, z wybitnym udziałem prof. B. Nagaya, czy Wrocław i Trzebnica, gdzie profesorowie H. Kuś i R. Kocięba tworzyli rudymenty dolnośląskiej chirurgii ręki.

Ryc. 1. Projekt protezy ścięgna zginacza głębokiego palca ręki z dokumentu patentowego, 1978 r.

Od czasu powstania Kliniki zaczął się dynamiczny rozwój chirurgii ręki w Polsce. Poznański ośrodek był wiodącym w traumatologii kończyny górnej, naprawie i rekonstrukcji ścięgien oraz w kompleksowym leczeniu wad wrodzonych. W latach

⁵ A. Jurczyk, Księga pamiątkowa Katedry i Kliniki Traumatologii, Ortopedii i Chirurgii Ręki (1966-1974), na prawach maszynopisu. Zbiory Katedry i Kliniki Traumatologii, Ortopedii i Chirurgii Ręki Uniwersytetu Medycznego w Poznaniu; teże, Księga pamiątkowa Katedry i Kliniki Traumatologii, Ortopedii i Chirurgii Ręki (1974-1977), na prawach maszynopisu. Zbiory Katedry i Kliniki Traumatologii, Ortopedii i Chirurgii Ręki Uniwersytetu Medycznego w Poznaniu; Bręborowicz E., Romanowski L., Manikowski W., Strzyżewski W., Prof. Hieronim Strzyżewski (1926-1981) – pionier chirurgii ręki w Polsce, „Acta Medicorum Polonorum” 2015, s. 87-95.

siedemdziesiątych nastąpił rozkwit mikrochirurgii, który zaowocował pierwszymi próbami replantacji. W poznańskiej Klinice taka próba miała miejsce w 1971 r. u chorej po rozległym urazie szarpanym ręki i przedramienia⁶. Niedługo po tym wydarzeniu Klinika została wyposażona w pierwszy mikroskop operacyjny, co pozwoliło na otworzenie pracowni mikrochirurgii doświadczalnej. To w tej pracowni, zrodziły się pomysły na późniejsze prace naukowe dotyczące metod zespożeń i rekonstrukcji naczyń krwionośnych oraz nerwów, będących podstawą późniejszych sukcesów naukowym i klinicznym takich jak m.in. pierwszy niemal całkowity przeszczep twarzy przeprowadzony w Stanach Zjednoczonych w 2008 r przez zespół pod kierownictwem prof. Marii Siemionow. Rolę nowopowstałego ośrodka chirurgii ręki doceniali wybitni chirurdzy zachodniej Europy, tacy jak profesorowie Barnes, Stack, Lamb czy Goldmacher, którzy wizytowali Klinikę w tym okresie, co świadczyło o uznaniu poznańskiej chirurgii ręki w środowisku międzynarodowym⁷. Pod koniec lat siedemdziesiątych doc. Strzyżewski opatentował modyfikacje protezy ścięgna Huntera, służącej do dwuetapowej rekonstrukcji ścięgien zginaczy palców, pozwalającej na przywrócenie funkcji chwytnej ręki osobom z zastarzałymi uszkodzeniami ścięgien⁸. Osiągnięcie to otworzyło nowe możliwości leczenia i zaistniało na arenie zarówno polskiej, jak i międzynarodowej.

Po przedwczesnej śmierci prof. Strzyżewskiego w 1981 r., kierownictwo w Klinice przejął jego zaufany asystent, dr Władysław Manikowski⁹. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych najpierw docent, a później profesor Manikowski wraz ze swoim zespołem aktywnie publikował i wygłaszał referaty na konferencjach polskich i zagranicznych. Tematami wiodącymi były: rozwijana od dawna znajomość leczenia wad wrodzonych, przykurczu Dupuytrena, mikrochirurgiczne zespolenia naczyńiowe w leczeniu ubytków tkankowych oraz rekonstrukcja ścięgien. W Poznaniu, jako pierwszym ośrodkiem w Polsce, zajęto się leczeniem wrodzonych podłużnych ubytków kostnych (niedorozwoju kości) na drodze osteogenezy dystrykcyjnej (wydłużania kości)¹⁰. Nowe tematy propagował m.in. habilitujący się wtedy dr L. Romanowski, dążąc do weryfikacji najlepszych metod rekonstrukcji nerwów.

⁶ W. Manikowski, Historia Poznańskiej Chirurgii Ręki i Klinika Chirurgii Ręki Akademii Medycznej im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu 1971-2002, [w:] Księga Pamiątkowa w 90-lecie Ortopedii Poznańskiej 1913-2003, A. Łempicki (red.), Poznań 2003, s. 94-102.

⁷ W. Manikowski, Historia Poznańskiej Chirurgii Ręki... w 85-lecie Ortopedii Poznańskiej 1913-1998, Poznań 1998, s. 77-83; W. Manikowski, Z kart historii Kliniki Chirurgii Ręki, [w:] Problemy chirurgii ręki. W. Manikowski i in. (red.), Poznań 2000, s. 5-13; A. Roszak, P. Romanowski, K. Kozłowska, M. Jokieli, Poznańska Klinika Chirurgii Ręki w 100-lecie Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Poznańskiego, „Acta Medicorum Polonorum” 2019, nr 1-2, s. 138-158.

⁸ E. Bręborowicz, L. Romanowski, W. Manikowski, W. Strzyżewski, Prof. Hieronim Strzyżewski (1926-1981) – pionier chirurgii ręki w Polsce, „Acta Medicorum Polonorum” 2015, s. 87-95; L. Romanowski, P. Nowakowski, Prof. Hieronim Strzyżewski – pionier...

⁹ W. Manikowski, Historia Poznańskiej Chirurgii Ręki... w 90-lecie Ortopedii Poznańskiej 1913-2003, A. Łempicki (red.), Poznań 2003, s. 94-102.

¹⁰ W. Manikowski, Katedra i Klinika Traumatologii, Ortopedii i Chirurgii Ręki Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, [w:] 100 lat Ortopedii Polskiej (1913-2013), A. Nowakowski (red.), Poznań 2013, s. 181-183.

To w Klinice przeprowadzono jedne z pierwszych w Polsce badań naukowych w tym kierunku, wykorzystujące m.in. syntetyczne neurotuby. Temat ten, do dzisiaj jest żywy i kontynuowany na zjazdach naukowych. Mimo prężnego rozwoju, wiele zagadnień i problemów podnoszonych na coraz częściej organizowanych konferencjach i sympozjach, nadal nie było ugruntowanych czy sklasyfikowanych, a tym samym nie było wprowadzanych rekomendacji czy zaleceń na szeroką skalę w ich leczeniu. Chcąc uporządkować zebrane doniesienia i sprawdzone techniki operacyjne, dzięki inicjatywie i staraniom Kliniki w 1998 r. powstało Polskie Towarzystwo Chirurgii Ręki (PTChR), którego prezesurę objął prof. Manikowski, a którego sekretarzem został ówczesny docent Romanowski¹¹. Jego zadaniem jest patronowanie rozwojowi chirurgii ręki w Polsce i wspomaganie członków Towarzystwa.

Pod koniec lat dziewięćdziesiątych w Klinice Traumatologii, Ortopedii i Chirurgii Ręki, jak brzmiała jej nowa nazwa, rozwijały się nowe techniki operacyjne¹². Najbardziej rewolucyjnymi z nich były artroskopie i endoprotezoplastyki dużych stawów. W podobnym czasie ówczesny docent Romanowski wraz z dr. Romanem Pawlasem z Piekar Śląskich przeprowadzili pierwsze w Polsce artroskopie stawu ramiennego¹³. Ta technika operacyjna, długo niedostępna w obszarze kończyny górnej, zrewolucjonizowała podejście do leczenia operacyjnego i poszerzyła możliwości diagnostyczno-terapeutyczne. Artroskopia pozwoliła wykonywać względnie znane procedury lub ich nowoczesne modyfikacje, np. w leczeniu niestabilności stawu ramiennego, w mniej traumatyzujący dla okolicznych tkanek sposób, wpływające na redukcję zrostów, krwawienia itp., co przekładało się bezpośrednio na rokowanie pacjenta i efekt końcowy leczenia. W Klinice były założone jedne z pierwszych anatomicznych endoprotez stawu ramiennego¹⁴. Obie powyższe metody otworzyły przestrzeń dla leczenia uszkodzeń tzw. pierścienia rotatorów, zarówno pierwotnych, jak i nawrotowych, ostrych i zastarzałych. Była to znaczna zmiana podejścia do leczenia jednego z najczęstszych schorzeń prezentowanych przez pacjentów Kliniki, jak i jednego z wiodących tematów dzisiejszych spotkań naukowych. Sukces powyższych technik operacyjnych rozbudził tylko ciekawość Zespołu, pobudzając starania do zastosowania analogicznych procedur w chirurgii ręki sensu stricto. To tutaj została wykonana pierwsza anatomiczna endoproteza nadgarstka i stawu nadgarstkowo-śródręcznego kciuka. Warto nadmienić, że techniki stosowane wcześniej w schorzeniach tych stawów, choć uznane i wyrafinowane, miały często głównie charakter przeciwbólowy, a nie odtwarzający funkcję zbliżoną do fizjologicznej. Endoprotezoplastyka i artroskopia tych stawów pozwoliły na bardziej celowane podejście.

¹¹ L. Romanowski, Jubileusz 30-lecia Kliniki Chirurgii Ręki AM w Poznaniu, „Fakty AM” 2001, nr 3, s. 1, 8.

¹² W. Manikowski, Katedra i Klinika Traumatologii, Ortopedii i Chirurgii Ręki..., s. 181-183.

¹³ A. Roszak, P. Romanowski, K. Kozłowska, M. Jokieli, Poznańska Klinika Chirurgii Ręki w 100-lecie Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Poznańskiego, „Acta Medicorum Polonorum” 2019, nr 1-2, s. 138-158.

¹⁴ Klinika Traumatologii, Ortopedii i Chirurgii Ręki, [w:] Ortopedyczno-Rehabilitacyjny Szpital Kliniczny im. Wiktora Degi Uniwersytetu Medycznego w panoramie historycznej Poznania (1868-2018), A. Nowakowski, P. Daroszewski (red.), Poznań 2019, s. 206-217.

Poznań zawsze był wiodącym ośrodkiem na arenie polskiej chirurgii ręki, rywalizując z innymi centrami medycznymi poza granicami kraju. Do dzisiaj jest to ośrodek, który wytycza standardy postępowania i zajmuje się edukacją młodych adeptów tej sztuki organizując kursy specjalizacyjne, staże dla kolegów z krajów ościennych oraz kongresy, nierzadko o charakterze międzynarodowym. W 1991 r. Sekcja Chirurgii Ręki należąca do Polskiego Towarzystwa Ortopedycznego została włączona do Europejskiej Federacji Towarzystw Chirurgii Ręki (FESSH), a rok później do Międzynarodowej Federacji Towarzystw Chirurgii Ręki (IFSSH). W 2002 r. Sekcja zorganizowała w Poznaniu pierwszy Międzynarodowy Kurs Chirurgii Kończyny Górnej; tematem przewodnim kursu były techniki artroskopii barku¹⁵. Kurs był prowadzony przez prof. Romanowskiego, doktorów Roberta Spławskiego oraz Przemysława Lubiatowskiego i odtąd był regularnie organizowany co dwa lata, z czasem zyskując coraz większe uznanie w Polsce i Europie. W 2021 roku z powodzeniem odbyła się jego trzynasta edycja.

W 2007 r. miał miejsce 10. Kongres IFSSH w Sydney, w którym uczestniczyło 1050 lekarzy z całego świata oraz 513 fizjoterapeutów, potwierdzając skalę oraz rangę tego wydarzenia na arenie międzynarodowej. Podczas Kongresu zostało wyłonionych 14 laureatów, którzy otrzymali tytuł „Pioniera Chirurgii Ręki”, czyli najwyższe odznaczenie w tej dziedzinie. Ogromnym wyróżnieniem dla Kliniki oraz Polskiej Chirurgii Ręki było otrzymanie tego tytułu przez prof. Manikowskiego. Wśród wyróżnionych znaleźli się tacy lekarze jak m.in. A. Kapandji z Francji, którego techniki operacyjne są powszechnie stosowane na całym świecie. Pozostali Polacy utytułowani tym wyróżnieniem to B. Nagay (1998) oraz J. Haftek (2007).

Dzięki staraniom Kliniki i powyższym osiągnięciom, FESSH powierzył organizację swojego następnego europejskiego kongresu w 2009 r. właśnie poznańskiemu ośrodkowi. XIV Kongres FESSH odbył się w Poznaniu, pod patronatem prof. Romanowskiego, w dniach 3-6 czerwca 2009 r. Uczestniczyło w nim ponad 1300 chirurgów ręki oraz fizjoterapeutów z 64 krajów. Warto nadmienić, iż rozwijająca się sekcja fizjoterapeutyczna była ważnym elementem tego wydarzenia, po którym Poznań i jego Klinika wpisały się wielkimi literami na mapie europejskiej chirurgii ręki, będąc również jednym z dwóch w Polsce tzw. Trauma Center, certyfikowanych przez FESSH.

Trzy lata później, w 2012 r. prof. Romanowski, jako pierwszy Polak, został członkiem grupy kierującej platformą edukacyjną w Europejskiej Federacji Narodowych Towarzystw Ortopedycznych (EFORT). Głównym i najważniejszym celem nowopowstałej platformy jest kształcenie ortopedów z całej Europy. Dzięki swemu zaangażowaniu w 2015 r. został nominowany do ścisłego zarządu tej organizacji, by sprawować tę funkcję przez dwie kadencje. Profesor Romanowski dostrzegając dysproporcje między uznaniem i uczestnictwem w europejskich zjazdach wschodniej części Europy i dzięki niemu zrodził się pomysł zorganizowania wydarzenia, którego idea była połączenie wszystkich Europejskich Towarzystw Chirurgii Ręki, tj. Orthopaedic Convention for Eastern Europe, a które odbyło się w 2016 r. w Poznaniu. Konwent ten był

¹⁵ A. Roszak, P. Romanowski, K. Kozłowska, M. Jokiel, Poznańska Klinika Chirurgii Ręki..., s. 138-158.

platformą najnowszej wiedzy z dziedziny ortopedii, jak i wymianą międzykulturową skupiającą w Poznaniu grono uznanych i międzynarodowych ekspertów. Wydzwięk merytoryczny, jak i kularowy, był tak znaczny, że już w 2018 r., również w Poznaniu, odbyła się druga edycja Konwentu, pod nazwą Orthopaedics and Traumatology -Eastern Convention. We wrześniu 2021 r., również w Poznaniu, miał miejsce współorganizowany przez Klinikę 29. SECEC-ESSSE Congress będący zjazdem Europejskiego Towarzystwa Chirurgii Barku i Łokcia o zasięgu światowym, którego to spotkania prof. Lubiowski był prezydentem.

Wielkim osiągnięciem dla Kliniki oraz docenieniem wkładu w Polską Ortopedię było nominowanie w 2018 r. prof. Romanowskiego prezesem Polskiego Towarzystwa Ortopedycznego i Traumatologicznego na kadencję 2018-2020. Wraz z zespołem Kliniki reprezentował on Polskę jako tzw. „Invited Nation” na 94. Kongresie Francuskiego Towarzystwa Ortopedii i Traumatologii w Paryżu oraz podczas 39. Spotkania Izraelskiego Towarzystwa Ortopedycznego w Tel Awiwie. Kadencja Profesora skupiała się na restrukturyzacji formy zjazdów PTOiTr i ukierunkowaniu jego elementów na najmłodszych adeptów ortopedycznych, modyfikacji sytemu ich egzaminowania oraz promocji polskiej ortopedii i traumatologii poza granicami kraju.

Klinika Chirurgii Ręki już od swoich początków uznawała fizjoterapię jako jeden z esencjonalnych elementów leczenia chorych. Fizjoterapeutyczny zespół Kliniki najpierw pod kierownictwem dr. Macieja Jarugi, obecnie dr Ewy Bręborowicz, prowadził chorych nieraz przez długi czas, pozwalając zmaksymalizować efekt leczenia operacyjnego. Dzięki coraz prężniejszej działalności leczniczej i naukowej oraz inicjatywie dr Marty Jokiel oraz dr E. Bręborowicz w 2020 r. powstało Polskie Towarzystwo Terapii Ręki, którego zadaniem jest usystematyzowanie podejścia do terapii ręki, wytyczenie protokołów usprawniania oraz szerzenie wiedzy o tej ciekawej dziedzinie.

Klinika od zawsze wiodła prym w chirurgii ręki w Polsce, by z czasem zyskać uznanie międzynarodowe. Do dziś jest jednym z kluczowych ośrodków, zajmując się całą kończyną górną, działając w sposób zarówno planowy jak i tzw. ostrodyżurowy. Jest to również jeden z niewielu ośrodków w Polsce zajmującym się kompleksowym leczeniem wad wrodzonych, posiadający obecnie osobny oddział dedykowany dzieciom. Jest to miejsce, gdzie spotykają się historia i postęp, doświadczenie dziesiątek lat i duch nowoczesności, codzienna praktyka z nauką myśłą. To wszystko łączone wysiłkiem Zespołu Kliniki sprawia, że szlachetna sztuka leczenia zyskuje tu właściwy wymiar, budzący ufność pacjentów oraz optymizm i dumę jej pracowników.

Bibliografia:

- Bręborowicz E., Romanowski L., Manikowski W., Strzyżewski W., Prof. Hieronim Strzyżewski (1926-1981) – pionier chirurgii ręki w Polsce, „Acta Medicorum Polonorum” 2015, s. 87-95.
Jurczyk A., Księga pamiątkowa Katedry i Kliniki Traumatologii, Ortopedii i Chirurgii Ręki (1966-1974), na prawach maszynopisu, zbiory Katedry i Kliniki Traumatologii, Ortopedii i Chirurgii Ręki Uniwersytetu Medycznego w Poznaniu.

- Jurczyk A., Księga pamiątkowa Katedry i Kliniki Traumatologii, Ortopedii i Chirurgii Ręki (1974-1977), na prawach maszynopisu, zbiory Katedry i Kliniki Traumatologii, Ortopedii i Chirurgii Ręki Uniwersytetu Medycznego w Poznaniu.
- Klinika Traumatologii, Ortopedii i Chirurgii Ręki, [w:] Ortopedyczno-Rehabilitacyjny Szpital Kliniczny im. Wiktora Degi Uniwersytetu Medycznego w panoramie historycznej Poznania (1868-2018), Nowakowski A., Daroszewski P. (red.), Poznań 2019, s. 206-217.
- Manikowski W., Historia Poznańskiej Chirurgii Ręki i Klinika Chirurgii Ręki Akademii Medycznej im. K. Marcinkowskiego w Poznaniu 1971-1998, [w:] Księga pamiątkowa w 85-lecie Ortopedii Poznańskiej 1913-1998, Poznań 1998, s. 77-83.
- Manikowski W., Historia Poznańskiej Chirurgii Ręki i Klinika Chirurgii Ręki Akademii Medycznej im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu 1971-2002, [w:] Księga Pamiątkowa w 90-lecie Ortopedii Poznańskiej 1913-2003, Lempicki A. (red.), Poznań 2003, s. 94-102.
- Manikowski W., Katedra i Klinika Traumatologii, Ortopedii i Chirurgii Ręki Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, [w:] 100 lat Ortopedii Polskiej (1913-2013), Nowakowski A. (red.), Poznań 2013, s. 181-183.
- Manikowski W., Z kart historii Kliniki Chirurgii Ręki, [w:] Problemy chirurgii ręki. Manikowski W. i in. (red.), Poznań 2000, s. 5-13.
- Romanowski L., Jubileusz 30-lecia Kliniki Chirurgii Ręki AM w Poznaniu, „Fakty AM” 2001, nr 3, s. 1, 8.
- Romanowski L., Nowakowski P., Prof. Hieronim Strzyżewski – pionier polskiej chirurgii ręki. Materiały z II Konferencji Naukowej „Luminarze poznańskiej medycyny akademickiej”, Poznań 2019.
- Roszak A., Romanowski P., Kozłowska K., Jokieli M., Poznańska Klinika Chirurgii Ręki w 100-lecie Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Poznańskiego, „Acta Medicorum Polonorum” 2019, nr 1-2, s. 138-158.